

ИЛИЯНА ГАРАВАЛОВА

ПРИЧИНИ ЗА ПОЯВАТА НА ИЗРАЗИ ОТ ТИПА: „АЗ МЕ БОЛИ РЪКАТА“, „АЗ МИ СЕ ЯДЕ“ В БЪЛГАРСКАТА РЕЧ (ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ЕЗИКОВАТА ТИПОЛОГИЯ)

ILIYANA GARAVALOVA

CAUSES FOR APPEARANCE OF EXPRESSIONS OF THIS TYPE „АЗ МЕ БОЛИ РЪКАТА“, „АЗ МИ СЕ ЯДЕ“ IN BULGARIAN SPEECH (FROM THE LINGUISTIC TYPOLOGY POINT OF VIEW)

(Abstract)

Expressions like „Аз ме боли ръката“, „Аз ми се яде“ etc. where accusative form of the pronoun is replaced by the nominative, are common in oral communication, although defined as not correct according to Bulgarian language norm. Although constructions of this type are of high interest, for which many linguistic researches on different linguistic levels have witnessed, the attempts their emergence to be explained by psycholinguistic factors – such as the aim to remove the impersonality from the verbal form or the presence of a false start of the speech (remodeling of thought), as well as and in syntactical aspect (by the information structure of the sentence) – are unsatisfactory because they do not reflect the hierarchical structure of the considered pronominal paradigm within the grammar level of the language. When the reasons for replacement of the nominative form with accusative form of the personal pronoun in the aforementioned type of constructions are analyzed in terms of the theory of grammatical oppositions, many uncertainties of the problem under consideration can find their logical explanation.

Keywords: fusional morphological type languages, Indo-European languages, tendency to reduce the average amount of grammatical information, which grammatical morphemes can carry within the preservation of the most common features of fusional type, tendency to turn to the analytical construction etc.

Макар да се определят като грешни от позицията на българската книжовноезикова норма, изрази от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“ и под., при които винителната или дателната форма на личното местоимение е заменена от именителната, са често срещани при устна форма на общуване. Ето защо функционирането им в езиковата система предизвиква особен интерес и те стават обект на изследване в редица научни изследвания

на различни лингвистични равнища (вж.: Попов 1962; Пашов 1994; Георгиев 1996; Джонова 2004; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология к. № М 187 и др.). Въпреки това обаче множество въпроси, свързани с анализираното граматично явление, до момента остават без задоволителен отговор. Проблематично се оказва определянето на факторите, довели до появата и устойчивостта на подобен тип конструкции в речта, независимо от ненормативността им, както и изясняването на причините за замяната на винителната/дателната точно от именителната форма на личното местоимение.

В лингвистичната литература до момента се предлагат редица виждания по проблема. От гледна точка на съвременния български книжовен език традиционно на морфологично (граматично) равнище замяната на винителната/дателната с именителна форма на личното местоимение в изрази от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“ се разглежда само по отношение на изказването с безлично сказуемо, където тя е най-често срещана и се определя като неприета и немотивирана синтактична контаминация (Попов 1962: 470), т.е. като грешка, която следва да се отстранява както при писмената, така и при устната форма на общуване (Пашов 1994: 88; Георгиев 1996: 68). Като причини за нейната поява се посочват стремежът за отстраняване на безличността от глаголната форма, т.е. опитът да се запълни празната подложна позиция в изречението (Георгиев 1996: 68), наличието на фалстарт (премодулиране на мисълта), особеното кръстосване (контаминация) между подлога и удвоеното допълнение, ситуирането на разглежданото явление в началото на изказването, позволяващо чрез него да се изрази логическото ударение (логико-психологически предпоставки), или развоят на българския език от синтетизъм към аналитизъм, който се проявява и при личните местоимения, които пазят най-много падежни форми (Младенов 1987: 107). При по-новите изследвания по проблема анализираната синтактична конструкция се обвързва с информационната структура на изречението и по-специално с частта на топика, където се обособяват две позиции: външен топик и често уточняващата съержанието му лява дислокация, които са обусловени от прагматични фактори. Привеждат се обаче примери, за които подобно обяснение е нерелевантно (Джонова 2004: 114–115). На диалектно равнище проблемът за замяната на винителната/дателната с именителна форма на личното местоимение в изрази от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“ се разглежда предимно от гледна точка на определянето на нейния ареал на разпространение (Младенов 1987: 107; БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология к. № М 187).

Всяка от цитираните по-горе тези има както своите основания, така и слабите си страни. Например твърдението, че причина за появата на разглежданото граматично явление е стремежът за отстраняване на безличността от глаголната форма, е резонно за изреченията с безлично сказуемо, където се среща най-често, но противоречи на факта, че в разговорната реч функционират и изказвания с лично глаголно сказуемо, в което е налице местоимение в им.п., което не е свързано с удвояване на подлога, а е коре-

ферентно с някой от другите аргументи на предиката (срв.: *Те, лексикографите, никой не може да ги разбере*. – примерът е от Джонова 2004: 108). Що се отнася до логическото ударение, и тук най-широко употребявани са изказванията, при които пълната форма на личното местоимение в им.п. стои на първо място в изречението и носи фразовия акцент, но се срещат и обратните случаи (срв.: *И при тази криза той с неговите аренди му е лесно*.; *Мама ще си помисли, че той сега го е яд за казаното*.). Фреквентността и големият ареал на разпространение в рамките на българската езикова територия опровергават възможността анализираният тип местоименни конструкции да е резултат от случайност, т.е. да се дължи на фалстарт (премодулиране на мисълта), а причини за появата на синтактична контаминация между подлога и удвоеното допълнение от разглеждания тип не се посочват.

Като се има предвид фактът, че книжовните езици възникват на основата на един или няколко диалекта, а в основата на новобългарския стоят североизточните балкански говори с център Търново (Стоянов 1977: 14), не е лишено от логика направеното от М. Младенов заключение, че в разговорната реч засилена употреба на изречения, в които вместо винителната/дателната форма на личните местоимения се употребява именителната, се дължи на диалектно влияние. Довод в подкрепа на подобна теза е и ареалът на разпространение на анализираното лингвистично явление, който според автора обхваща българската езикова територия западно от линията Никопол – Плевен – Луковит – Етрополе – Ихтиман – Пазарджик и северно от линията Пазарджик – Хасково – Свиленград, като засяга и някои говори, които се намират в непосредствена близост до ятовата граница (напр. Ихтиман), т.е. тук се включват и балканските говори, стоящи в основата на българския книжовен език (Младенов 1987: 107). От друга страна, следва да се има предвид и това, че макар книжовната норма да е формирана на базата предимно на североизточните говори от разглеждания тип, в нея се откриват и елементи от западните и някои други диалекти, докато определени типични за балканския ареал черти (като например пълната редукция на широките гласни) се считат за сериозно нормативно отклонение (Стоянов 1977: 14). Именно такъв тип диалектизъм е замената на винителната/дателната с именителна форма на личното местоимение в изрази като „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“, която се приема като грешка от книжовна гледна точка. Ето защо би следвало да се очаква, че това допълнително ще затрудни нейното навлизане както в писмената, така и в устната форма на книжовния език, който от синхронна гледна точка е напълно оформен и развит и поради това „много малко са диалектните думи и форми, които могат да го обогатят“ (Стойков 1952: 153). На практика обаче се получава точно обратното – анализираното лингвистично явление се характеризира с висока фреквентност в книжовната реч и се появява дори в художествената литература, макар и спорадично (напр.: *Когато гледам него как си мотай езика и как насмешливо го споглеждат мои-*

те двама комиши отдясно, сам *аз ме досмешава* и ме прави да си стискам устата. – П. П. Славейков (примерът е от Попов 1962: 470)).

Въпреки че широката диалектна основа на дадено лингвистично явление сама по себе си не е достатъчно условие, за да бъде то кодифицирано като книжовна норма, не може да бъде пренебрегнат фактът, че при най-новите изследвания по проблема посредством методите на лингвистичната география* категорично се доказва, че замяната на винителната/дателната с именителна форма на личното местоимение в изрази от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“ не е специфика на североизточните и някои гранични говори, както твърди М. Младенов (Младенов 1987: 107), а има много по-широк ареал на разпространение в границите на българското езиково землище. Анализираният лингвистично явление се проявява както в източните по тип говори в Никополско, Свищовско, Русенско, Кубратско, Исперихско, Тутраканско, Добричко, Омуртагско, Каварненско, Варненско, Преславско, Провадийско, Ловешко, Павликенско, Севлиево, Горнооряховско, Великотърновско, Троянско, Тревненско, Тетевенско, Карловско, Казанлъшко, Котелско, Западнопанагюрско, Пловдивско, Първомайско, Сливенско, Ямболско, Дуловско, Карнобатско, Айтоско, Бургаско, Новозагорско, Старозагорско, Чирпанско, Елховско, Малкотърновско, Западноасеновградско, Тополовградско, Свиленградско, Ивайловградско, Крумовградско (Девисилите), Източнотарнамолийско, Южнодевинско, Гоцеделчевско, Севернодрамско, Северносярско, Северноваловишко, Солунско, Източнотурциянско, Димотишко, Западнософлийско, Дедеагачко, Кешанско, Малгарско, Узункюпрыйско, Бабаескийско, Северноодринско, Бунархисарско, Визенско, Мидийско, Източнотурциянско, Хавсийско, Чорленско, Силивренско, Чаталджанско, малоазийските говори (районите Бига и Гьонен) и в единични селища в Родопите (селата Кутела и Сивино Смолянско и Чепинци, Маданско), така и в разположените западно от основната ятова изоглоса диалекти във Видинско, Кулско, Ломско, Оряховско, Белослатинско, Плевенско, Червенобрежко, Белоградчишко, Монтанско, Берковишко, Врачанско, Луковитско, Мездренско, Ботевградско, Сливнишко, Свогенско, Самоковско, Дупнишко, Етрополско, Южноблагоевградско, Западносанданско, Петричко и в малка част от българските говори от географската област Македония (в Делчевско, Пехчевско, Източнотурциянско и в единични селища в Ениджевардарско, Кукушко, Костурско и Леринско) (БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология к. № М 187). Трябва да се подчертае обаче, че става дума за употреба на разглежданите

* Благодаря за предоставената ми възможност да използвам к. № М 187 „Разпространение на употребата на формите на личното местоимение в именителен вместо във винителен и дателен падеж“ с автор Л. Василева от подготовения за печат в Секцията за българска диалектология и лингвистична география към Института за български език при БАН „Обобщаващ том на БДА. Ч. IV. Морфология“ (авт. колектив).

местоименни конструкции, а не за тяхното безизключително присъствие в системата на съответните говори, тъй като вариативността в случая е също много широко разпространена. Тя е характерна както за североизточните български диалекти в Тутраканско, Източнорусенско, Разградско, Поповско, Търговищко Севлиево, Тревненско, Дряновско, Габровско и Западноказанлъшко, така и за рупските говори в Северозападнопловдивско, Чирпанско, югоизточно от Стара Загора, южно от Малко Търново, в Западнософлийско, Северозападнобизенско, Източнорленско, Чаталджанско, Гоцелчевско и Северноваловишко, включително и за два малки тракийски ареала, първият от които обхваща Северноодринско, Западнохавсийско, Бабаескийско и Узункьоприйско, а вторият – Западносвиленградско, Ивайловградско и Севернодрамско. Успоредна употреба на конструкции със или без замяна на винителната/дателната с именителна форма на личното местоимение в изрази от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“ се наблюдава и при западните по тип говори в Белоградчишко, Видинско, Берковско, Белослатинско, Плевенско, Монтанско, Годечко, Ботевградско, Етрополско, Сливнишко, Севернодупнишко, Самоковско, Югозападнокюстендилско, Западносанданско, както и при югозападните диалекти от географската област Македония в Делчевско и Пехчевско. Ако казаното до тук бъде обобщено, налага се изводът, че замяна от този тип не се среща изобщо единствено в част от източните по тип рупски говори в Панагюрско, Пазарджишко, Девинско, Асеновградско, Ардинско, Момчилградско, Крумовградско, Свиленградско, Източногоцелчевско, Драмско, Сярко, Зиляховско, Валовишко, Солунско, Димитровградско, Хасковско, Харманлийско, Кърджалийско, Одринско, Западнолозенградско, Ксантийско, Гюмюрджинско, Маронско, Софлийско, Люлебургаско и Южна Мала Азия, в принадлежащите към западнобългарското наречие диалекти в Източновидинско, Южноломско, Северозападномонтанско, Брезник, Трън, Перник, София, Е. Пелин, Северносамоковско, Радомирско, Дупнишко, Кюстендилско, Благоевградско и в разположените западно от линията Куманово – Крива Паланка – Кратово – Радовишта – Струмица – Кукуш – Енидже Вардар югозападни български говори от географската област Македония (БДА 1964, к. № 185; БДА 1966, к. № 205; БДА 1981, к. № 286; Иванов 1972, к. № 132; Божков 1986, к. № 237). Големият ареал на разпространение на замяната на винителната/дателната с именителна форма на личното местоимение в изрази от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“, както и широкото навлизане (въпреки нормативните ограничения) на този тип местоименни конструкции в книжовния език, е категорично доказателство за жизнеността и функционалността им. Това по недвусмислен начин доказва наличието на сериозно системно основание на граматично равнище за тяхната устойчивост.

Една от основните причини за липсата на задоволително обяснение за съществуването на анализирания тип граматична конструкция са опитите появата им да бъде обяснена посредством логико-функционални и психо-

лингвистични фактори като стремежа за отстраняване на безличността от глаголната форма, изразяването на фразовото логическо ударение или наличието на фалстарт на изказването (премодулиране на мисълта), както и в синтактичен аспект (чрез информационната структура на изречението). Необходимо е да се има предвид обаче, че тези явления се дължат на много фактори. Те не отразяват само йерархичната структура на прономиналната парадигма в рамките на граматичното равнище на езика, а и всякакви отношения от типа по-централно ~ по-периферно в лингвистичната система, които могат изобщо да не се отнасят до дадени корелации и дори могат да не се отнасят към една и съща парадигма, както и всякакви извънезикови йерархични отношения. Ето защо първоначално следва на основата на вътрешноезикови критерии да се докаже, че става дума за парадигматически отношения и в частност за корелация. При това основна роля за разкриване на насоката на субординация между членовете имат самостоятелните критерии, защото именно чрез тях се доказват парадигматичните и опозитивни отношения между определени морфологически явления, тъй като те „сами по себе си са достатъчно доказателство за това, че даден член е немаркиран, а неговият противочлен – маркиран“ (Герджиков 1999: 65). Едва след това, и то като спомагателни, следва да се привличат психолингвистични критерии, тъй като те „могат да бъдат единствено допълнителна индикация, препотвърждаваща получените на базата на самостоятелните критерии изводи“ (Герджиков 1999: 68). Отхвърляйки възможността за закономерностите при замяната на винителната/дателната с именителна форма на личното местоимение в изрази от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“ да бъдат ясно определени и да получат изчерпателно обяснение на равнище морфология, цитираните по-горе автори се оказват в ситуацията да търсят и дефиницията и обяснението на анализираното лингвистично явление директно на субстанционално равнище, на което е възможно единствено да се намери обяснение на универсалния характер на въпросното отношение.

Характерът на разглежданата замяна, т.е. изместването на винителната/дателната именно от именителната форма на личното местоимение при обсъждания тип конструкции, недвусмислено показва, че причината за нейната поява следва да се търси не в плана на израза или, казано по друг начин, във функционирането ѝ в контекста, което е идентично както при реализацията, така и при липсата на проява на анализираното лингвистично явление, а в плана на съдържанието и по-специално в структурата и начина на функциониране на прономиналната парадигма. Ако те бъдат представени от гледна точка на теорията на граматическите опозиции, много от неяснотите по разглеждания проблем намират логично обяснение. Според това лингвистично направление употребата на членовете на дадена граматическа категория всъщност се подчинява на строга логическа зависимост, породена на системно равнище от неравноправното отношение между членовете на граматическата опозиция (грамемите). И доколкото те пред-

ставяват езикови, релевантни, системообусловени същности, обяснението на всички прояви (манифестации) на това отношение помежду им, използвани като критерии за разкриване на посоката на субординацията в съответната парадигма, следва да се търси във взаимодействието между системообусловените им стойности, т.е. на равнище система. То се състои във факта, че в рамките на многочленната морфологическа парадигма универсалният клас (т.е. общото свойство, характерно за всички членове на парадигмата) се разбива на комплементарни подкласове на основата на различни релевантни признаци, равни по брой на двучленните опозиции, които изграждат системата. При всяко разбиване двата члена на опозицията се съотнасят като маркиран (т.е. такъв, който има системоформиращо значение, тъй като отговаря на комплементарния подклас, характеризира се с наличие на съответния диференциален признак) и немаркиран (т.е. този, който включва в системообусловеното си значение както комплементарния подклас, отличаващ се с отсъствие на съответния диференциален признак (видово значение), така и класа, обединяващ двата подкласа (родово значение). По този начин, в зависимост от броя на маркираните си стойности, членовете на многочленната парадигматически опозиции се подреждат в стройна йерархия, която започва от максимално немаркирания член (т.е. немаркиран по отношение на всички релевантни признаци), преминава през единично, двойно маркиран и т.н., за да стигне до максимално маркирания член (т.е. маркиран по отношение на всички релевантни признаци). При това количеството граматическа информация, носена от даден член на езиковата парадигма, отговаря на степента на неговата маркираност, а тя, от своя страна, е пряко обвързана с реда на отпадането на членовете на граматическите категории от езиковата система (Герджиков 1983б; Герджиков 1987; Герджиков 1990; Герджиков 2000).

Неравноправният характер на маркирания и немаркирания член на граматическата опозиция, от своя страна, поражда вътрешноструктурно противоречие, което стои в основата на развитието на индоевропейските езици (към които принадлежи и българският) от древния период насам. То се дължи на факта, че флексията, чието създаване е пряк резултат от иконичността им по отношение на морфологическата доминанта на флективния езиков тип, едновременно с това се оказва неиконична по отношение на разпределението на граматическата информация на формално равнище. Причината е възникването на несъответствие между нейния предимно едноморфемен характер и голямото количество граматическа информация, която носи. То поражда основната развойна тенденция в тяхната история – тенденцията към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфемии в границите на запазването на най-общите условия на флективния тип. Това се постига по няколко начина, но основно чрез тенденцията за развой към аналитизъм, чиято същност се изразява във факта, че немаркираните членове отпадат или получават композирана форма по-късно от съответните маркирани

или имат по-разгърнати или по-отчетливи употреби от тях, докато в рамките на маркираните членове на опозицията често настъпва редуциране (и в частност парадигматична неутрализация) на други категории или опозиции по принципа на компенсацията (Герджиков 1999: 80).

Макар да прави това бегло и по-скоро като отбелязване на внезапно хрумване без детайлизиране и мотивировка, М. Младенов също посочва тенденцията за развой към аналитизъм като една от възможните причини за появата на именителна вместо съответната винителна или дателна форма на личното местоимение в изрази от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“ в преобладаващата част от българската лингвистична територия, както и в книжовния език (Младенов 1987: 107). За да бъде потвърдено по категоричен начин това твърдение обаче според теорията на граматическите опозиции следва на първо място да се докаже, че в рамките на анализираната прономинална парадигма номинативната форма е по-слабо маркирана, т.е. носи по-малко количество граматична информация, отколкото съответната винителна или дателна словоформа, и поради това е възможно в позиция на неутрализация да се появи на тяхно място.

Оказва се, че въпросът за определяне степента на маркираност на елементите, изграждащи парадигмата на личните местоимения в съвременния български език е много комплициран. Причината за това се открива във факта, че тук флексията служи за изразяване на морфологичните категории *род*, *число*, *надеж* и *лице*, т.е. чрез нея се символизират по-голям брой граматични значения, отколкото при съществителните или прилагателните например. Това се дължи на спецификата на местоименията като част на речта. Тяхната парадигма като цяло е изградена от референтно несамостоятелни лексеми, които спомагат другите думи да достигнат до своите референти в конкретната ситуация, т.е. те конкретизират в речта тяхното значение, поради което в традиционната граматика се определят като изпълняващи показателно-заместителна функция. Местоименията се характеризират с наличието на речниково значение, но, тъй като то е прекалено общо, носят по-малък семантичен товар в сравнение с останалите номинални класове думи. Така те, като по ненатоварени откъм лексикално значение, могат да изразяват повече граматически значения, което обяснява факта, че въпреки действието на тенденцията за развой към аналитизъм, при някои прономинални типове от синхронна гледна точка се различава категорията *надеж*, която при останалите класове имена е напълно изчезнала на книжовно равнище. Освен прекалено общото речниково значение, като фактор, позволяващ разграничаването на повече граматически категории при местоименията, следва да се определи и суплетивността. Тя се проявява в най-важните звена на езиковата система. Посредством нея граматическото значение се дублира и в корена на словоформата, който е много по-слабо уязвим от фонетичните промени, отколкото флексията, и по-този начин се съхранява. Освен това поемането на част от граматическото значение от основата на думата позволява разпределянето на грама-

тическото значение върху повече морфемии, което намалява количеството носена от флексията информация. При личните местоимения например *число* и *лице* винаги се изразяват суплетивно (Гаравалова 2003: 184–185).

За да се представи йерархичността в структурата на парадигмата на личните местоимения в българския език, породена от различията в степента на граматична натовареност на всяка от изграждащите я лексеми, както и за да се изясни до каква степен е постигната при нея най-съществената цел на основната развойна тенденция, действаща в рамките на флективния морфологически тип езици, тя ще бъде представена посредством матричен модел. Избрана е именно тази форма на илюстриране на анализирания проблем, защото при нея най-ясно проличава броят на признаците, по които дадената словоформа е маркирана, както и случаите на тяхното редуциране. Със знака „+“ се отбелязва маркираността на съответната дума по определен признак, със знака „-“ – нейната немаркираност по даден признак, а със знака 0 редуцирането на даден признак под действието на принципа на компенсацията. И тъй като, както бе посочено по-горе, при личните местоимения се различават морфологичните категории *род*, *число*, *падеж* и *лице*, с F ще се означава признакът *феминалност*, а с N съответно признакът *неутралност* (на базата на които се организира родът при тях), с Pl ще се означава признакът *плуралност* (на основата на който се организира числото), с Dp ще се означава признакът *зависимост*, а с In – признакът *косвеност* (на базата на които се организира падежът) и с C – признакът *комуникатор*, а с G – признакът *говорещ* (на базата на който се организира категорията *лице*).

Фиг. 1. Матричен модел

лично мест.	‘род’		‘число’	‘падеж’		‘лице’	
	F	N	Pl	Dp	In	C	G
аз	0	0	-	-	-	+	+
ти	0	0	-	0	0	+	-
той	-	-	-	-	-	-	-
тя	+	-	-	-	-	-	-
то	-	+	-	-	-	-	-
ние	0	0	+	-	-	+	+
вие	0	0	+	-	-	+	-
те	0	0	+	-	-	-	-
мене	0	0	-	+	0	+	+
ме	0	0	-	+	-	+	+
тебе	0	0	-	+	0	+	-
те	0	0	-	+	-	+	-
него	-	0	-	+	0	-	-
го	-	0	-	+	-	-	-
нея	+	-	-	+	0	-	-
я	+	-	-	+	-	-	-

нас	0	0	+	+	0	+	+
ни	0	0	+	+	0	+	-
вас	0	0	+	+	0	+	-
ви	0	0	+	+	0	+	-
тях	0	0	+	+	0	-	-
ги	0	0	+	+	-	-	-
ми	0	0	-	+	+	+	+
нему	-	0	-	+	+	-	-
му	-	0	-	+	+	-	-
ней	+	-	-	+	+	-	-
й	+	-	-	+	+	-	-
нам	0	0	+	+	+	+	+
вам	0	0	+	+	+	+	-
ням	0	0	+	+	+	-	-
им	0	0	+	+	+	-	-

Както ясно личи от представения матричен модел на анализирания прономинален подклас, в българския език местоимението *той* е максимално немаркираният член на парадигмата, тъй като е немаркиран по всички признаци. Единично маркирани са местоименията *ти* (по признака комуникатор в рамките на лицето), *него* и *го* (по признака зависимост в рамките на падежа), *тя* (по признака феминалност в рамките на рода), *то* (по признака неутралност в рамките на рода) и *те* (по признака плуралност в рамките на числото). Двойно маркирани са личните местоимения *вие* (по признаците комуникатор /в рамките на лицето/ и плуралност /в рамките на числото/), *тях* и *ги* (по признаците плуралност /в рамките на числото/ и зависимост /в рамките на падежа/). Следва да се има предвид обаче, че значението множествено число, както и лицето, при *вие* и *тях* се изразяват суплетивно, а *ги* е максимално ненатоварено откъм лексикално значение. Маркирани по два признака са и личните местоимения *аз* (по признаците комуникатор и говорещ в рамките на лицето), *нему* и *му* (по признаците зависимост и косвеност в рамките на падежа). Двойно маркирани също така са личните местоимения *тебе* (*теб*) и *те* (по признаците комуникатор /в рамките на лицето/ и зависимост /в рамките на падежа/), *нея* и *я* (по признаците феминалност /в рамките на рода/ и зависимост /в рамките на падежа/). Въз основа на направените наблюдения може да се заключи, че тези местоимения следва да се определят едновременно като иконични по отношение на най-важната характеристика на езика – морфологическата доминанта, която при флективния лингвистичен тип позволява разнотипност и полифункционалност на граматичните афикси, и достигнали максималната степен на изпълнение на целите основната развойна тенденция при индоевропейските езици – за намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфемии в границите на запазването на най-общите условия на флективния тип, към който принадлежат.

В рамките на парадигмата на личните местоимения тройно маркирани са местоименията *мене* (*мен*) и *ме* (маркирани по признаците комуникатор и говорещ /в рамките на лицето/ и зависимост /в рамките на падежа/), *ней* и *ѝ* (по признаците феминалност /в рамките на рода/ и зависимост и косвеност /в рамките на падежа/), *ние* (маркирано по признаците плуралност /в рамките на числото/ и комуникатор и говорещ /в рамките на лицето/), *тям* и *им* (маркирани по признаците плуралност /в рамките на числото/ и зависимост и косвеност /в рамките на падежа/), *вас* и *ви* (по признаците плуралност /в рамките на числото/, зависимост /в рамките на падежа/ и комуникатор /в рамките на лицето/. Следва да се отбележи също така, че личните местоимения *ней* и *тям* се схващат от съвременните носители на езика като архаизми и се заменят с предложните конструкции *на нея* и *на тях*, а това, както бе отбелязано по-горе, е един от начините за намаляване на количеството граматическа информация, носено от словоформата. При тройно маркираните лични местоимения *ние* и *вас* числото и лицето се изразяват суплетивно, а за кратките форми важи казаното по-горе. Четворно маркираните членове на парадигмата са маркираните по четири признака местоимения *ми* (маркирано по признаците, въз основа на които се организират категориите *лице* и *падеж*), *вам* (маркирано по признаците комуникатор, плуралност, зависимост и косвеност), *нас* и *ни* (по признаците комуникатор, говорещ, плуралност и зависимост), а максимално маркиран член на парадигмата е маркираното и по петте признака местоимение *нам*. Максимално маркираният член на парадигмата на личните местоимения *нам*, както и местоимението *вам*, също са архаизми в съвременния български език и се заменят съответно с предложните конструкции *на нас* и *на вас*, а при *нас* числото и лицето се изразяват суплетивно.

Фактът, че в анализираната прономинална парадигма в български език функционират тройно, четворно и дори петорно маркирани членове (докато при съществителните и прилагателните имена максимално маркираните членове се отличават с наличието на едва два положителни диференциатора (Гаравалова 2003: 178-191), както и че тук много по-дълго се пазят категории, които под действието на тенденцията за развой към аналитизъм са се изгубили при останалите имена, се обяснява с това, че местоименията са много по-слабо натоварени откъм речниково значение в сравнение с останалите имена. Това важи особено за кратките форми на местоименията (местоименията клитики). Като фактори със съществена роля за съхраняването и функционалността на разглежданите прономинални форми, характеризиращи се с наличието на повече от три позитивни граматически диференциатора, не бива да се пренебрегват също така суплетивността и широкото действие на принципа на компенсацията (Така например в рамките на маркираните 1 и 2 л. в немаркираното единствено число, както и в рамките на маркираното множествено число, изцяло се редуцира категорията *род.*), тъй като тяхното сериозно присъствие в рамките на анализираната прономинална парадигма има съществен принос

за намаляване на количеството граматична информация, изразявана афиксално в рамките на словоформата.

Както бе посочено по-горе, детайлното представяне посредством матричен модел на степента на граматическа натовареност на всеки един от елементите, изграждащи парадигмата на личните местоимения в български език позволява да се направят редица изводи, имащи пряко отношение към определянето на причините, стоящи в основата на замяната на винителната/дателната с именителната форма на личното местоимение в изрази от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“.

На първо място избраният тип онагледяване на проблема предоставя възможност за директна съпоставка на анализиранияте прономинални форми с оглед точното определяне на броя положителни диференциатори, които те притежават при изразяване на специфичното си граматично значение, за да се докаже по категоричен начин дали наблюдаващата се при тях замяна е резултат от проявата на тенденцията за развой към аналитизъм. По този начин лесно може да се установи, че от гледна точка на морфологическите категории *род*, *число* и *лице* не съществува разлика в степента на граматическото натоварване между именителната форма на личното местоимение и съответната му винителна или дателна форма, на мястото на която тя се появява в разглеждания тип конструкции. В този смисъл е очевидно, че причините за разглеждания вид замяна в тях следва да се търси в рамките на прономиналното склонение, тъй като единствено тук се наблюдава йерархизация в степента на маркираност на всяка от словоформите.

В съвременния български език категорията *падеж* при всички имена (включително и местоименията) е организирана върху опозиция по признаците *зависимост* и *косвеност*. Под *зависимост* би следвало да се разбира зависимостта на обекта от предикативното ядро, а под *косвеност* – дали зависимият от процесуалния признак обект е пряко или косвено засегнат от действието. Именителният падеж е немаркиран и по двата признака. Неговото значение включва диференциаторите *независимост* и *некосвеност*. Винителният падеж е маркиран по признака *зависимост* и немаркиран по признака *косвеност*, т.е. значението му включва свойствата *зависимост* и *некосвеност*. Дателният падеж е маркиран и по двата признака – в значението му се включват диференциаторите *зависимост* и *косвеност*. Оформените опозиции изграждат тричленна система от последователно корелативен тип, защото един от признаците логически включва другия или, по-точно, признакът *зависимост* включва признака *косвеност* (Гаравалова 2003: 172). От представената по този начин йерархична структура на морфологическата категория *падеж*, подкрепена от данните от матричния модел на анализиранията прономинална парадигма, следва, че при наличието на общо основание за сравнение (еднакво лице, число и род, в случаите, когато се различава тази морфологическа категория), което е задължително условие за реализирането на разглеждания тип

замяна в изрази като „аз/мене ме боли ръката“, „тя/на нея ѝ се яде“ и под., личните местоимения в именителен падеж са максимално немаркираният член на системата, съответната им форма за винителен падеж е натоварена с един положителен диференциатор повече (защото е маркирана по признака *косвеност*), а дателната е максимално маркирана, тъй като се характеризира с наличието на два положителни диференциатора.

Трябва да се подчертае обаче, че дори и когато на анализ се подлага българската прономиналната парадигма, където в резултат от действието на редица фактори (вж. по-горе) е възможно в рамките на словоформата да се символизират повече морфологически категории, отколкото при съществителните и прилагателните например, разгърнатата тричленна падежна система се наблюдава единствено в максимално немаркираните звена на системата. Ако от тази гледна точка бъде разгледана парадигмата на пълните форми на личните местоимения, тъй като проявата на анализирания вид замяна се наблюдава изключително в нейните рамки, става видно, че тук дателната форма се пази именно в характеризиращите се с наличието на най-малък брой положителни диференциатори от гледна точка на останалите прономинални морфологически категории 3 л. ед.ч. (което е максимално немаркирания член на категорията *лице*) и множествено число, където не се различава категорията *род*, т.е. и в двата случая под действието на принципа на компенсацията е редуцирана част от граматичната натовареност на словоформата.

Дори и в тези звена на системата обаче пълната дателна форма на личното местоимение е функционално ограничена. От синхронна гледна точка в българския език тя се приема като архаизъм, т.е. употребява се рядко, има стилистична окраска и не е присъща на живата разговорна реч както на книжовно, така и на диалектно равнище (с изключение на най-архаичните говори (например родопските), поради което бива заменена от специфична номинална конструкция, включваща предлог и винителната форма на съответното лично местоимение (Пашов 1994: 87; Георгиев 1991: 66 и др.). Подобен развой на анализирания прономинална парадигма не е изненадващ, тъй като, от една страна, тя не влиза в противоречие с морфологическата доминанта на флективните езици, иконичността по отношение на която създава многозначната и разнотипна флексия, а, от друга, кореспондира пряко с основната развойна тенденция при тях – тенденцията към намаляване на средното количество граматическа информация, която могат да носят граматическите морфеми в границите на запазването на най-общите условия на флективния морфологичен тип, чието основно проявление е тенденцията за развой към аналитизъм. Именно тя стои в основата на разглежданото лингвистично явление. В резултат от нейното действие при дателните местоименни форми, които са по-натоварени семантично, тъй като са максимално маркирания член на системата, за компенсация се редуцира (като се подлага на парадигматическа неутрализация) признакът *косвеност*, един от релевантните белези, въз основа на които се изгражда

морфологическата категория *надеж*. По този начин, както ясно личи и от представения по-горе матричен модел, той престава да изпълнява своята функция да разбива универсалния клас на комплементарни подкласове. Това, от своя страна, налага отпадането на дателните прономинални форми от анализираната парадигма и води до замяната им от предложните конструкции, изградени от предлог и винителна форма на личното местоимение. Обяснението на това лингвистично явление се открива отново на системно равнище във факта, че в позиция на неутрализация на опозицията по даден признак немаркираният член губи системопридобития си диференциатор и разширява значението си за сметка на маркирания си противочлен, т.е. в конкретния случай при наличие на общо основание за сравнение (тъждественост по отношение на броя положителни диференциатори, характерни за всяка от лексемите) винителните прономинални форми, които следва да се разглеждат като немаркирани по отношение на съответните дателни, ги заместват в позиция на неутрализация (при снемане на противопоставянето по релевантния за категорията *надеж* признак *косвеност*). При това, подобно на останалите именни парадигми, граматичната семантика *косвеност* и в този случай започва да се изразява на синтактично равнище.

При изразите от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“, които са обект на анализ в настоящата статия, нещата не спират до тук. Наблюдаваната при тях замяна на винителната/дателната (представена чрез предложна конструкция или, в редки случаи, чрез съответното местоимение) форма от именителната е резултат от идентичен граматичен развой. Неговата същност се изразява в подлагането на парадигматична неутрализация в резултат от действието на принципа на компенсацията на релевантния от гледна точка на изграждането на категорията *надеж* признак *зависимост*. В съвременния български език това не е изолиран случай, тъй като разглежданото явление е широко разпространено и в парадигмата на съществителните имена (Гаравалова 2003: 172–173). В резултат от него се сменя опозицията между именителната и съответната ѝ винителна прономинална форма и двете заедно се противопоставят на дателната. При личните местоимения обаче тя най-често е заменена от прономинална конструкция, изградена от предлог и съответната винителна прономинална форма. Както бе посочено по-горе, това става причина за отпадане на местоименията за дателен падеж от системата, тъй като значението *косвеност* в книжовния език и преобладаващата част от диалектите, разположени в границите на българската лингвистична територия, започва да се изразява на ниво синтаксис чрез словосъчетание. Редуцирането на прономиналното склонение на морфологично равнище допълнително улеснява появата на именителната вместо косвените форми на личните местоимения в изразите от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“. В резултат от него от синхронна гледна точка граматичната категория *надеж* при местоименията е реално двучленна, изградена въз основа на признака *зависимост*, и ако той бъде

подложен на парадигматична неутрализация по представения по-горе модел, немаркирана по отношение на него именителната прономинална форма, която в тази позиция не изразява имплицитно нито независимост, нито зависимост, и става тъждествена на общото основание за сравнение (това е нейното родово значение) разширява значението си в полето на маркирания член на опозицията – винителната форма, която в комбинация с предлог замества дателната.

При анализ на причините, довели до замяната на винителната/дателната от именителната форма на личното местоимение в изрази от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“, не бива да се пренебрегва и още един лингвистичен факт. Всички автори, работили по проблема, акцентират върху наличието на кратка местоименна форма в рамките на разглежданата конструкция. Ст. Георгиев нарича явлението „повторение на местоимението в именителен падеж при безлични глаголи с дателно местоимение“ (Георгиев 1991: 68). М. Младенов уточнява, че „новоупотребените именителни местоименни форми се съчетават с кратки личноместоименни форми във винителен или в дателен падеж, което придава особена окраска на израза“ (Младенов 1987: 107). Според П. Пашов „тези изрази изискват задължително участие на кратка местоименна форма“ (Пашов 1994: 88), т.е. при тях се реализира удвояване на допълнението. Това лингвистично явление е обект на изследване в редица езиковедски публикации (Иванчев 1968; Ницолова 1986: 51–52 и др.), но в конкретния случай по-важно е, че чрез реализирането му става възможно дублирането посредством местоименна клитика на граматичната информация, носена от пълната прономинална форма. При това следва да се акцентира върху факта, че, както ясно личи от представения по-горе матричен модел, парадигмата на кратките лични местоимения (за разлика от парадигмата на пълните прономинални форми) в български език остава почти незасегната от действието на принципа на компенсацията. Това позволява съхраняването на характерните за нея морфологически категории в цялостния им вид, а принадлежащите към състава ѝ тройно (местоименията *ме*, *й*, *им* и *ви*) и четворно (местоименията *ми* и *ни*) маркирани членове са напълно функционални в системата, т.е. не търпят никакви ограничения в употребата си. Устойчивостта и жизнеността на личните местоимения клитики в българския език се дължи на тяхната максимална ненатовареност откъм лексикално значение, което им позволява да носят повече положителни диференциатори на граматично равнище. Тази тяхна специфика в съчетание с появата им в разглеждания тип прономинални конструкции обаче е от особена важност за анализирания проблем, тъй като допълнително улеснява замяната на пълната винителна/дателна от именителната местоименна форма.

Причината за това се открива във факта, че независимо от мотивираността си на системно равнище посредством йерархичността на анализирания структура, от синхронна гледна точка развоят на българската прономинална парадигма води до специфични промени във всеки от нейните

сектори. Така например докато при пълните местоименни форми част от граматичната информация, изразявана афиксално, се редуцира под действието на принципа на компенсацията или започва да се изразява предимно на синтактично ниво чрез употребата на предложна конструкция (каквото именно е случаят с морфологическата субкатегория *дателен падеж*), при максимално ненатоварените откъм лексикално значение лични местоименни клитики този тип семантика остава незасегната от основните развойни тенденции и продължава да се символизира на морфологично равнище, т.е. в рамките на лексемата. Ето защо задължителното им присъствие в изразите от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“, където имат дублираща функция, позволява изразяването на носеното от прономиналната група в цялост граматическо значение (включително падежа) да се реализира не само на синтактично, но и на морфологично равнище. При това следва да се подчертае, че в рамките на удвояването на допълнението, което се наблюдава при анализирания вид лингвистична конструкция, местоимението клитика дублира граматическата информация, носена от заменената пълна винителна или дателна форма на личното местоимение, като по този начин едновременно я съхранява и изразява максимално експлицитно в рамките на конкретния езиков израз и в този смисъл улеснява разглеждания тип замяна. При това разпределението на семантичния товар между пълната и съответната кратка прономинална форма наподобява разпределението при композираните глаголни форми, където речниковото значение се носи от пълнозначния, а граматичното – от спомагателния глагол. Тук по аналогичен начин стоящата в началото на израза пълна именителната форма на личното местоимение има за цел основно да конкретизира (макар и най-общо) референта от гледна точка на участието му в акта на комуникация, броя изграждащи го елементи и родовата принадлежност (в случаите, когато той е релевантен белег), докато, като понатоварена откъм речниково значение, клитичната винителна или дателна форма следва да се определи като носител на общото за двете анализирани лексеми граматично значение.

Ако бъде обобщено казаното до тук, логично се налага изводът, че замяната на пълната винителна/дателна от именителната форма на личното местоимение в конструкции от типа „аз ме боли ръката“, „аз ми се яде“ е мотивирана на системно равнище чрез йерархичността на анализирания прономинална парадигма. Едновременно с това следва да се има предвид, че субординационните отношения между изграждащите я елементи не са нещо произволно и условно, зависещо единствено от системата на конкретния език, те се приписват на контрадикторните свойства в съгласие с техните особености на субстанционално равнище, поради което имат универсален характер. Най-общо казано, в системопридобито се превръща това от двете контрадикторни свойства, което на субстанционално равнище е по-важно или по-просто за говорещите, т.е. за немаркиран се определя този член на граматическата опозиция, който се характеризира с по-голяма

простота или важност от гледна точка на комуникатора. Универсалността на насоката на субординация от своя страна е субстанционално обусловена и поради тази причина следва да бъде мотивирана на равнище субстанция посредством логико-функционални и психолингвистични фактори като стремежа за отстраняване на безличността от глаголната форма, изразяването на фразовото логическо ударение, дублиращата функция на личното местоимение клитика в рамките на удвояването на допълнението, широката разпространеност на явлението на диалектно равнище или наличието на фалстарт на изказването (премодулиране на мисълта), както и в синтактичен аспект (чрез информационната структура на изречението). Те обаче могат да бъдат само допълнителна индикация, препотвърждаваща получените на системно равнище изводи, т.е. имат единствено спомагателна функция.

ЛИТЕРАТУРА

- БДА 1964: Български диалектен атлас. Югоизточна България. Ч. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив). София, Изд на БАН.
- БДА 1966: Български диалектен атлас. Североизточна България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив). София, Изд на БАН.
- БДА 1981: Български диалектен атлас. Северозападна България. I. Карти. Ч. II. Статии. Коментари. Показалци. (Авт. колектив). София, Изд на БАН.
- БДА. ОТ. Ч. IV. Морфология: Български диалектен атлас. Обобщаващ том. Ч. Морфология (Авт. колектив) – под печат.
- Божков 1986: *Божков, Р.* Български диалектен атлас. Северозападните български говори в Царибродско и Босилеградско. Част 1. Карти. Част 2. Статии. Коментари. Показалци. София, Изд. БАН.
- Гаравалова 2003: *Гаравалова, И.* Школата на натуралната морфология и българската морфологическа система. София, Сема РИШ.
- Георгиев 1991: *Георгиев, Ст.* Българска морфология. В. Търново. Абагар.
- Герджиков 1983: *Герджиков, Г.* Тенденцията към аналитизъм – определение, метод за измерване, причини, следствия. – Съпост. езикознание, № 5.
- Герджиков 1987: *Герджиков, Г.* Неравномерният ход на развоя към аналитизъм в различните звена на системата и неговите причини. – Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 2. История на българския език. София.
- Герджиков 1990: *Герджиков, Г.* Развоят на индоевропейските езици към аналитизъм и някои всеобщи типологически зависимости. – Съпост. езикозн., № 4–5.
- Герджиков 1999: *Герджиков, Г.* Критериите за насоката на субординацията между членовете на граматическите опозиции. – Съпост. езикознание, № 1.
- Герджиков 2000а: *Герджиков, Г.* Отношения между членами языковых корреляций. – Съпост. езикозн., № 1.

Джонова 2004: *Джонова, М.* Конструкции от типа „аз ми се струва“ в българската разговорна реч. – В: Проблеми на българската разговорна реч, кн. 6, В. Търново.

Иванов 1972: *Иванов, Й.* Български диалектен атлас. Български говори в Егейска Македония. Т. 1. Драмско, Сярско, Валовишко и Зиляховско. Част 1. Карти. Част 2. Статии. Коментари. Показалци. София, Изд. на БАН.

Иванчев 1968: *Св. Иванчев,* Проблеми на актуалното членение на изречението. В: Приноси в българското и славянското езиковедие. София, Наука и изкуство.

Младенов 1987: *Бояджиев, Т., В. Радева, М. Сл. Младенов.* Между диалектното и книжовното. София, Наука и изкуство.

Ницолова 1986: *Ницолова, Р.* Българските местоимения. София, Наука и изкуство.

Пашов 1994: *Пашов, П.* Практическа българска граматика. София, Просвета.

Попов 1962: *Попов, К.* Стилно-граматическа употреба на удвоеното допълнение в българския език. – В: ИИБЕ, кн. 8.

Стойков 1952: *Стойков, Ст.* Литературен език и диалекти. – В: ИИБЕ, кн. 2.

Стоянов 1977: *Стоянов, Ст.* Граматика на българския книжовен език. Фонетика и морфология. София, Наука и изкуство.

✉ *Гл. ас. д-р Илияна Гаравалова*

Секция за българска диалектология и лингвистична география
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“ при БАН
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България
garina@abv.bg

✉ *Assist. Prof. Iliyana Garavalova, PhD*

Department for Bulgarian Dialectology and Linguistic Geography
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria
garina@abv.bg